

Makkai Sándor¹ részvétele a magyar református liturgia megújításában

A XX. századot nyugodtan nevezhetjük a liturgiareformok századának, hiszen Európa történelmi egyházaiban a század elejétől egészen napjainkig tart az a folyamat, amely a liturgia megújításán fáradozik.² A legtöbbet emlegetett négy szempont, ami körül a viták zajlottak: a liturgikus gyökerek keresése, az öntudatra ébredés, a közösségi jelleg megteremtése és az egységesség. Az anyaország reformátussága körében is egymást érték a liturgiareformmal kapcsolatos intézkedések,³ de – amint látni fogjuk – az Erdélyi Református Egyházkerületben is számottevő változások történtek.⁴

Ifj. Fekete Károly a debreceni Református Teológiai Akadémia egyetemi adjunktusa, a Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola debreceni tagozata egyházzenei tanszakának tanára.

Makkai Sándor istentiszteletről alkotott elképzeléseit egy-két elvi jellegű megjegyzésén kívül,⁵ nem tanulmányokból, teológiai jegyzetekből, hanem erdélyi és magyarországi agenda-szerkesztő munkásságából ismerhetjük meg.

1. Az Erdélyi Református Egyház istentiszteleti reformja

1. 1. A liturgia helyzete Erdélyben a XX. század elején

A XX. századba úgy lépett át Erdély reformátussága, hogy egy racionalista istentiszteleti miliő vette körül. A prédikációk tartalma, az 1837-es énekeskönyv himnológiai mélypontot jelentő énekei és az avatag liturgia kiábrándító helyzetképet mutattak. A zsinat 1866-tól vezette be Vadas József és Nagy Péter közös művét *Agendák* címen, amely egyik részében közölte a szertartá-

¹ Makkai Sándor (1890–1951) erdélyi református püspök volt 1926–1936 között. Korábban a Sárospataki Református Teológia gyakorlati teológiai tanszékét vezette (1917–18), majd Kolozsváron a rendszeres teológiai tanszék professzora. 1936-ban történt Magyarországra települése után a debreceni Tisza István Tudományegyetem Hittudományi Karán egyetemi tanár a második gyakorlati teológiai tanszéken. A két világháború közötti időszak ismert egyházi és közeleti embere, termékeny író a teológia, a filozófia, az esztétika, a pedagógia és a szépirodalom terén.

² A római katolikus egyházban a Solesmes-i bencés hatásokra és Prosper Gueranger, Lambert Beauduin, Odo Casel, Pius Parsch, Romano Guardini munkásságára gondolunk, valamint a pápák közül X. Pius, XII. Pius és XXIII. János intézkedéseire. – Az evangélikus egyház részéről: Friedrich Spitta, Julius Smend, Rudolf Otto, Friedrich Heiler, Friedrich Bucholz és Christhard Mahrenholz működése jelentett mérföldkövet.

³ 1901: a Tiszáninneni Egyházkerület javaslatot tesz egységes liturgia kidolgozására; 1904: Zsinati Liturgiai Bizottság alakul Baksay Sándor elnöklétével; 1907: megkezdődik az Ágendás Könyv szerkesztése Novák Lajos, Csizmadia Lajos, Nagy Károly és Ravasz László közreműködésével; 1913: elkészül az Ágenda-tervezet; 1925: Ravasz elkészíti az *Agendát*; 1929: megjelenik az *Istentiszteleti Rendtartás*, amely 1931-től kötelező; 1949–1952: az *Istentiszteleti Rendtartás* reformja Ravasz László vezetésével; 1974: az Új Istentiszteleti Rendtartás előkészítésének megkezdése; 1977: megjelenik a *Tanulmányok az evangélium szerint reformált keresztyén gyülekezet istentiszteletéről* c. kötet; 1983: a tervezet vitája a lelkészértekezleteken és a Doktorok Kollégiuma ülésén; 1985: megjelenik az új *Istentiszteleti Rendtartás*.

⁴ 1921: Nagy Károly püspök kezdeményezése; 1929: Makkai Sándor reformja; 1950: Vásárhelyi János püspök *Református Ágendáskönyvének* megjelenése.

⁵ Ld. Makkai Sándor: *Öntudatos Kálvinizmus*. 37–40.; *Aratás*. 36–37.; *Az egyház missziói munkája*. 83–92.

sokkal kapcsolatos teendőket, a másokban az azokhoz járuló kötött és kötetlen elemeket. A homiliás istentiszteletekben Backamadarasi Kis Gergely, Tóth Ferenc és Vámosi Pap István korábbi ágendáit követi. Az úrvacsorás istentiszteletnél két jellegzetessége van. Az egyik az, hogy a szereztetési igék, a jegyek fölött elmondott ima és a kiosztás kivételével az úrvacsorát a szószékről vezeti a lelkipásztor. A másik jellemzője az, hogy túlzottan engedékeny az úrvacsorai liturgia betartatásában, s alternatív lehetőségeket ajánl az úrvacsora rendjére nézve. Így a helyi szokások szabadon érvényesülhetnek, de az egyházkerület gyülekezeteinek egysége az istentiszteleti rend szempontjából lehetetlenné válik.

Makkai Sándor és Imre Lajos keserű humorral ad képet az 1920-as évekre kialakult kaotikus istentiszteleti állapotokról,⁶ amelyek csak következményei az egész egyházi élet válságának. A programszerű gyógyítás idejét *Az Út* c. lap megindítása hozza el, amelyben Ravasz László kezd el írni az istentiszteleti reformról.⁷ Ravasz Erdélyből történt távozása után Makkai Sándor és Imre Lajos kap megbízást az Ágenda elkészítésére az Igazgatótanácstól. Negyedévi munka után elkészült a tervezet, de nyilvános vitája lekerült a napirendről.

1. 2. Az 1929. évi reform vázlatos kronológiája

A liturgiareform elejtett fonalát Makkai Sándor vette fel, amikor püspöki programbeszédében sürgős teendőként említette meg annak megvalósítását: „A kálvinizmus szelleme által parancsolóan előírt egységes liturgia és ennek megfelelő ágendás könyv ügye már a Főt. Közgyűlés rendeletéből munkában vannak, arra fogok törekedni, hogy ez a nagyfontosságú ügy közmegegyezésre és megelégedésre minél gyorsabban elintéztessék.”⁸ Új bizottság alakult Makkai vezetésével, amelynek tagjai voltak: Vásárhelyi János főjegyző, Imre Lajos és Gönczy Lajos teológiai tanárok. A gyakorlati munka mellett folytatódott – a már Ravasz László által elkezdett – szellemi-lelki felkészítése a gyülekezeteknek és lelkipásztoroknak. Így került be a Brassói Református Nagyhét programjába Gönczy Lajos három előadása *A református egyház kultusza*⁹ címmel. A bizottság munkája nyomán 1929-ben jelent meg *A mi istentiszteletünk. Az erdélyi református egyház istentisztelete* című könyv. Az új rend-

⁶ „A fegyelmetlenség és széthullás nagy mértékben jelentkezett egyházunk kultikus életében is. Valahogy a kálvinizmus jellegéhez kezdtük számítani azt is, sőt néha talán nem minden büszkeség nélkül, hogy nekünk nincs kötelező formákba szorított parancsolóan előírt és egyöntetű liturgiánk, istentiszteleti rendünk. A keresztyén szabadság megvalósítását üdvözlöttük abban, hogy az istentiszteleti formák vidékenként és gyülekezetenként szabadon tenyészthettek. Érdekes látnivaló volt aztán, mikor az egyik vidékről való református hogy-hogynem betévedvén egy másik vidék valamelyik református gyülekezetének istentiszteletére, a legnagyobb izgalmakat élte át amiatt, hogy folytonos meglepetésekben volt része a leülés és felállás esélyei körül. Ő maga mindig akkor ült le, mikor mindenki felállott, s riadtan pattant fel, mikor mindenki leült. Hogy aztán az Úrvacsora kiosztása körül minémű csodálatos változatok hozhatták zavarba a jámbor jövevényt, arról jobb hallgatni, nehogy akaratlanul a humoreszk műfajához tévedjünk.” (Makkai Sándor: *Öntudatos Kálvinizmus*. 37.) Vö. Imre Lajos: „Liturgia és ágendáskönyv”, *Református Szemle* 1927. 258.

⁷ Ld. *Az Út* 1916–1917. évfolyamát.

⁸ Makkai Sándor püspöki programbeszède és beköszöntő prédikációja 1926. június 19–20. Kolozsvár 1927.

⁹ Megjelent ugyanezzel a címmel a *Dolgozatok a református theologiai tudomány köréből* c. sorozat 1. füzeteként (Kolozsvár 1927.).

tartás bevezetését az Igazgatótanács – megkerülve az egyházjogban előírt utat, hogy azt a Közgyűlés, majd az ebben a döntésben kizárólagos jogot kapott Zsinat elfogadja – elszette. Úgy tűnt, mintha bevezetése vagy elvetése felől minden gyülekezet maga dönthetne. Az 1929–34 között lezajló élénk sajtóvita jól tükrözi a kialakult helyzetet. Imre Lajos mint a bizottság tagja utólag úgy látta, hogy „ezt a nagyfontosságú kérdést prédául dobtuk a presbitériumok és egyházmegyei gondnokok és képviselők vitatkozó, ellenzékieskedő tervének.”¹⁰ A megismerésre adott idő a visszajára fordult, mert a Romániai Református Egyház első zsinatán a Királyhágómelléki Egyházkerület zsinati tagjai és az erdélyi tagok közül is többen ellene szavaztak. Az 1932. évi zsinat 378. számú határozatával állapította meg a rendtartást; kompromisszumos döntést hozott, két homiliás istentiszteleti formát határozva meg: I. Az új agenda sorrendjét, II. a IV. Budapesti Zsinat által jóváhagyott sorrendet. A liturgiára vonatkozó törvény életbeléptetésének idejét 1933. január 1-vel mondták ki. Az ügy kronológiájához tartozik az is, hogy a Királyhágómelléki Egyházkerület a megjelölt időpontban nem léptette életbe a törvényt, hanem 1933 májusában elrendelte a magyarországi homiliás istentisztelet sorrendjének bevezetését.

Az új istentiszteleti rend ügye azzal zárult le, hogy sem Erdélyre, sem a Romániai Református Egyház egészére nézve nem alakult ki a megálmodott egységes liturgia. Ennek történeti hátterét tovább vizsgálni nem a mi feladatunk. Annál inkább fontos az, hogy felismerjük és elismerjük *A mi istentiszteletünk* elvi-liturgikai és teológiai értékét.

2. Az 1929. évi liturgiareform elvi jelentősége

Makkai Sándor *Öntudatos Kálvinizmus* című kötetében már egy átgondolt változtatás körvonalai bontakoznak ki, amely nemcsak öncélú formai másságot jelent, hanem szerves része annak a megújulási programnak, amely a *Vécsi Szövetség* célkitűzéseivel összhangban és megalapozott teológiai elvek alapján született.

A tartalmi szempontokra nézve Makkai a következő elvi megállapításokat teszi:¹¹

– „A kultusz arra való, hogy állandó formákat adjon az Istennel való lelki találkozásnak, amely az Ige által történik meg. [...] De ennél a lelki találkozásnál a formák nem is másodrangúak, mert azok teremtik meg azt az érzelmi légkört, amelyben a lelki reálítások megtapasztalhatókká lesznek.”

– A kialakítandó formák „a kálvinizmus természetének megfelelőeknek kell lenniök”, amelyekre nézve Makkai alapelveként öt szempont megfontolását javasolja:

¹⁰ Imre Lajos: „A liturgiareform bukása”, *Az Út* 1933. 28.

¹¹ Makkai Sándor: *Öntudatos Kálvinizmus*. 37–40.

1. „Az istentisztelet központjában álló igehirdetést, amelyben az Istennel való meggyarapodás lelkileg megtörténik, minden egyéb kultikus mozzanattal bekeretezzék, kiemeljék, arra előkészítsenek, abban elmélyedésre indítsanak, annak hatását állandósítsák és az életbe átlendítsék.”

2. A liturgiát gyülekezetivé kell tenni. Az istentisztelet a gyülekezet nyilvános és ünnepélyes találkozása Istennel, amely „nem lehetséges a gyülekezet aktív kultikus részvétele nélkül.

3. A gyülekezeti istentiszteletben a vezető és kezdeményező szerep a lelkipásztoré, de a tudatos és aktív részvétel a gyülekezeté.”

4. „A kultusznak tartalmilag a tiszta kálvinizmust kell érvényre juttatnia, úgy az igehirdetésben, mint az éneklés, imádkozás, bűn- és hitvallás aktusában, melyek közül minél több kötött alkatrész kívánatos.”

5. „A kultuszközösség igényli, követeli és magával vonja az életközösséget is, az egyház tagjainak az egyház munkáiban való tevékeny részvételét.”

Az 1920–1930 közötti teológiai korszak idején a fenti elvek körül elvi vita nem alakult ki a teológus módon gondolkozók között. A legkülönbözőbb irányokhoz tartozók lelhetőek fel benne belső igényüket. Az építő-teológia alapfogolatára (épülés-építés) az istentisztelet „meggyarapodás”-t kínáló lehetősége rezonált, a hitvallásos töltést keresők a „kálvinista kultusz” értékeire találhattak, a belmissziósok igyekezetével a „gyülekezeti aktivitás” és az „életközösség” hangsúlya találkozott.

Ha összehasonlítjuk ezeket az alapelveket Gönczy Lajos már említett alapvető előadásaival és *A mi istentiszteletünkben* kimunkált renddel, akkor azt látjuk, hogy Makkai szempontjai a kidolgozás során feltétlenül érvényesültek és közkinccsé lettek. Azonban azt is világosan kell látnunk, hogy Makkai impulzusokat adó gondolatai után az átfogó teológiai alapvetést, az erdélyi liturgia ügyét, a vitákban való érvek felsorakoztatását Gönczy Lajos teológiai tanár végezte el.¹²

A homiliás istentiszteletnél új mozzanatok lettek: minden elemet a lelkipásztor vezet a liturgiában, az éneket is ő jelöli ki, bevezették a bibliaolvasást (lekció), a bűnvalló imádságot, amelyet a gyülekezet együttesen mond, a hitvallástételt és a feloldozást. A keresztelésnél új dolog a szülők és keresztszülők fogadástétele, a vallástétel; az úrvacsoránál újítás az, hogy lelkész az úrasztalától vezeti az egész szertartást és a vallástétel itt is fennhangon történik. Nagy súlyt fektettek a kötött részekre és melegen ajánlották az imádságok együtt mondását.

A liturgia sorrendje és a kötött részek használata egyértelműen párhuzamba állítható Kálvin *Strassburgi Ágendájával*:¹³

¹² Gönczy Lajos (1889–1986) iskoláit szülővárosában, Székelyudvarhely végezte, majd Kolozsváron lett teológus, s ezzel párhuzamosan végezte a Kolozsvári Tudományegyetem bölcsészkarát. Püspöki titkár, kolozsvári segédlelkész, majd rendes lelkész Gyulafehérvárt és Désen. 1923 januárjától helyettes, majd rendes tanár a kolozsvári Teológiai Fakultás gyakorlati teológiai tanszékén. 1948-ban ment nyugdíjba. A liturgiareformmal kapcsolatos írásai: *A református egyház kultusza*. Kolozsvár 1927.; „Liturgiánk reformja”, *Református Szemle* 1927. 355kk, 372kk, 401.; „A mi istentiszteletünk”, *Az Út* 1929.; „Ágendás könyvünk kritikája írásban és gyakorlatban”, *Az Út* 1929. 291–310.; „Az új Ágendáskönyv elé”, *Református Szemle* 1927. 193.; „Az egyház egysége és az istentiszteleti rendtartás”, *Református Szemle* 1942. 196.kk; „A liturgus felelőssége az Ige és a gyülekezet iránt”, *Református Szemle* 1960. 15kk.; „Istentiszteletünk megújulása”, *Református Szemle* 1972. 375kk.

Kálvin Strassburgi Ágendája

„A mi istentiszteletünk” rendje (Erdély)

Előfohász	Előfohász Kezdőének
Bűnvallás	Bibliaolvasás
Bibliaolvasás	Bűnvallás, hitvallás, feloldozás
Feloldozás	Prófétai imádság
Ének (Tízparancsolat I.)	Ének (karének, művészi szóló)
Imádság	Az alapige felvétele
Ének (Tízparancsolat II.)	Igehirdetés
Igehirdetés	Nagy imádság
Nagy imádság	Miatyánk, adakozás, hirdetések
Miatyánk	Záróének
Zsoltáréneklés	Áldás
Ároni áldás	

A *Strassburgi Ágenda* tükrözi Kálvin istentiszteleti felfogását, amely az írás-szerűséget és az építő jelleget tartotta szem előtt. A biblikus-oikodometikus központot az igehirdetés biztosítja, amelyet kereteznek az imádságok. Előtte és utána az 1Tim 2 mintájára kötött imádságok a nyilvános bűnvallásra és a közbenjárásra, míg a harmadik ima a prédikáció előtti szabad imádság. Ezek között hangzanak el az énekelt imádságok. Mivel Kálvin *lectio continua* szerint prédikált, ezért a külön *lectiot* elhagyta.

Makkai az 1929. évi liturgia rendjének megokolását megírta teológiai ön-életrajzában: „Az istentisztelet vezetője, minden mozzanatában, a lelkipásztor mint liturgus. Sorrendjét az a lélektani és theologiai törvényszerűség határozza meg, amely szerint a bűnös embernek a kegyelmes Istennel való találkozása végbemegy. Ezért a sorrend nem önkényes, magából az Igéből következik és csak egyféle lehet. Kezdődik a lelkipásztor előfohászával és végződik Isten elbocsátó áldásával. Első szakasza szükségképpen a vendéglátó Úr megszólításának a bibliai lekciónban való meghallgatásából, a nyilvános, fennhangon mondott bűnvallásból és hitvallásból s a bűnbocsánat hirdetéséből áll, melyet megfelelő énekek kereteznek. Középpontjában a prófétai imát követő igehirdetés áll mint mennyei Atyánkkal való társalkodás és királyi vendégség, záró részében pedig a nagy imádság, az Úr imája, az adakozás és áldás helyezkednek el. A záró vagy hálaadó énekek meg kell előznie az áldást, mint ahogy a vendég elköszönése megelőzi a házigazda búcsúját. Az Úr imádságát szintén fennhangon, együtt mondjuk el a lelkipásztorral. Kötött, együttmondandó imádságok, hitvalló szövegek vannak a sakramentális istentiszteletben is. A szimbolikus istentiszteletek között a házasságot megáldó istentiszteletben a hagyományos esküt fogadalomtétel helyettesíti, mivel a házasságot nem az egyház köti meg s így eskü bevételére nincs alap.”¹⁴

¹⁴ Makkai Sándor: *Szolgalatom*. 109.

Az 1929. évi liturgiareform elvei meghatározóak és napjainkra nézve is eszméltetőek.¹⁵ Jelentőségét abban látjuk, hogy

1. visszatért a biblikus istentiszteleti felfogáshoz, amelynek gyújtópontjában az Ige áll hármasság formájában (kijelentett–írott–hirdetett);

2. erre a felismerésre a kálvini reformáció istentiszteletének újra-felfedezéssel jutott el;

3. biztosította a gyülekezet aktív, cselekvő részvételének lehetőségét. Teljes mértékben osztjuk Czeglédy Sándor megfigyelését: „Ha [Makkai Sándornak] módja lett volna, hogy a liturgia elméletét is részletesen kidolgozza – amint-hogy az erdélyiek kiváló és a miénknél erősebben kálvini jellegű ágendás könyve is elsősorban az ő műve –, akkor ebben is bizonyára a gyülekezeti elvet érvényesítette volna, amint az a *communio sanctorum* valóságának megtapasztalásában világosan állott előtte. Ilyen irányú elgondolásainak csak a körvonalait tünteti föl a „teljes istentiszteletnek” az a rendje, amelyet az 1945–46-ban megindult liturgiai reform munkálatai során karunkkal együtt előterjesztett.”¹⁶

4. Megtörtént az istentisztelet első részének kötött liturgiai elemeivel (ige-olvasás–bűnvallás–hitvallás–feloldozás¹⁷) az Isten elé állás kegyelem-teológiai megalapozása.¹⁸

5. Az istentisztelet első nagy tömbje (az előfóhásztól az alapige felolvasásáig) ellensúlyozta a református istentisztelet „ein Mann System”-re épülő sérülékenységet; ez az istentisztelet objektív és szubjektív részeinek arányát kiegyensúlyozó újítás volt, amely aránytalanság más református egyháztestek liturgiájában a mai napig megoldásra vár.

3. A „teljes istentisztelet” gondolata

Az 1931-es *Istentiszteleti Rendtartás* megújításának igénye 1948–1949-ben fogalmazódik meg. A Debreceni Teológiai Kar 1948-ban, a Budapesti Teológia Ifjúságának Kálvin János Köre pedig 1949-ben gondolja át az istentiszteleti gyakorlat kérdését. A kezdeményezők között Ravasz László mellett Makkai Sándort is ott találjuk. Ebben az istentiszteleti reformban is csak egyik tagja volt az Egyetemes Konvent Liturgiai Bizottságának, de „főképpen liturgikai szakkérdésekben” csak rá számíthatott Ravasz.¹⁹ Debrecenben is egyik motorja volt a reform ügyének és a *Református Gyülekezet* lapjain készséggel adott helyet a reform-vitában cikkeket íróknak.

¹⁵ Különösen így van ez, ha szembenéznünk az 1985. évi magyarországi új *Istentiszteleti Rendtartás* liturgiai zavarokat okozó bevezetésének tényével, a teológiai egyenetlenségeket tartalmazó sákramentális részek kérdéseivel, illetve ha arra a liturgiai egységet is megcélzó tervre gondolunk, ami a Magyar Református Egyházak Tanácskozó Zsinatán megfogalmazódott. A két aktuális liturgiai kérdés lehetséges megoldásánál mindenképpen figyelembe kell venni az 1929-es liturgiai reform eredményeit a normatív struktúra szempontjából.

¹⁶ Czeglédy Sándor: *Makkai Sándor a Theologia professzora*. Emlékezésed 1952 június 7. TIREK Kt 7957. 7.

¹⁷ A *Gesetz-Sündenbekenntnis–Absolution* sémájához ld. Eduard Schweizer: *Der Gottesdienst im Neuen Testament*. 1958. 10.

¹⁸ Vö. Kálvin János: *Institutio*. I. 607.: „minden szent gyülekezetben Istennek és az angyaloknak színe elé állítjuk magunkat, mi más lehetne a mi cselekvésünk kezdete, mint méltatlanságunk elismerése.”

¹⁹ Ravasz László: *Emlékezéseim*. 358.

A „teljes istentisztelet” kidolgozásának impulzusai között, a külső okok²⁰ mellett, komoly elvi kérdések is voltak. Előrehaladott kutatások folytak a két világháború között az első keresztyének liturgikus életének feltérképezésére, amelyben Gaugler és O. Cullmann²¹ eredményei – amelyek kimutatták, hogy a homiliás és a sákramentumos rész eredetileg együvé tartozott –, nagy hatással voltak az istentisztelet bibliai alapjaihoz való visszatérésre. 1948-ban történt meg Genfben és Franciaországban a liturgia megújítása, amely a hazai előkészítésre is hatott. Ezek hatására érezték úgy többen, hogy eljött az idő az 1929-ben kompromisszumokkal elfogadott *Istentiszteleti Rendtartás* átdolgozására és a kálvini elvek érvényesítésére. Ravasz László ekkor még külön homiliás és úrvacsorai istentiszteletben gondolkodott.²²

A debreceni Teológia tanári karában Makkai Sándor jelentős közreműködésével elkészült a homiliás és úrvacsorás rész összevonásából és a keresztelei liturgiájával az ún. „teljes istentisztelet” tervezete.²³

I. 1. Apostoli üdvözlét 2. A gyülekezet fohásza 3. Isten törvénye 4. A gyülekezet bűnvallása 5. Bűnbocsánat hirdetése 6. A gyülekezet hitvallása 7. Gyülekezeti ének 8. Keresztelés 9. Keresztelési ének	II. 10. Fohász 11. Gyülekezeti ének 12. Lekció 13. Imádság 14. Gyülekezeti ének 15. Igehirdetés 16. Csendes imádság 17. Gyülekezeti ének 18. Úrvacsorai ige	19. Úrvacsorai kérdések 20. Meghívás 21. Úrvacsorai közösség 22. Imádság III. 23. Adakozás, hirdetés 24. Gyülekezeti ének 25. Áldás

Ennek a rendnek az elvi szempontjai a következők voltak:²⁴

1. Az istentisztelet a megkegyelmezett bűnösök találkozása a Kegyelemmel, éspedig a megkegyelmező Úr meghívására.

2. Az istentiszteletnek két fókusza van: igehirdetés és sákramentum (keresztség és úrvacsora).

3. Az istentisztelet az üdvrend fordulópontjait követi, azt ábrázolja ki, mert az istentisztelet kicsinyített mása a keresztyén élet istentiszteletének, ahogyan a keresztyén élet istentisztelete folytatása, felnagyítása a templomban folytatottnak.²⁵

²⁰ A könyv példányai elfogytak, valamint a rendszerváltozás után ki kellett egészíteni a példatárát. Vö. Ravasz László: „Az Istentiszteleti Rendtartás reformja”, *Református Gyülekezet* 1949. 10. sz. 8kk.

²¹ Vö.: Oscar Cullmann: „La signification de la Sainte Cène dans le christianisme primitif”, *Revue d' Histoire et de Philosophie religieuses* 1936/1. 2–22.; Oscar Cullmann: *Urchristentum und Gottesdienst*. Zürich 1944, 1950². Cullmann kimutatja, hogy az őskeresztyénségben a Lélek szabadsága és a liturgia kötött jellege együttesen szolgálta a gyülekezet építését. Pál mindkét elemet az oikodomé alá rendelte, így a kötött részek nem szegényítették el az istentiszteletet és az nem lett élettelen, másrészt a szabad elemek sem okoztak anarchiát, és kizárta a szektásodás veszélyét; Oscar Cullmann: „Die kirchliche Lehre von der Taufe”, *Theologische Studien* 14. (1947).

²² Uo.

²³ P. L. M.: „Teljes istentisztelet Debrecenben”, *Református Gyülekezet* 1950. 265–273. A cikk beszámol arról, hogy a részletesen közölt istentiszteleti rendet 1950. március 5-én a debreceni Kistemplomban kipróbálták, hogy megvalósítható-e.

²⁴ Ld.: *Református Gyülekezet* 1950. 164kk. Vö.: *Tanulmányok az evangélium szerint reformált keresztyén gyülekezet istentiszteletéről*. (Szerkeszti: Dr. Bartha Tibor) Bp. 1977.

²⁵ Ez az elvi szempont hasonló az orthodox egyház istentiszteleti felfogásának alaptételéhez. Az egyházi év körforgása mellett a Jézus Krisztus megváltói útja és tette (közeledés–szabadító kijelentés–felajánlás–odaadás) istentiszteletről–istentiszteletre megvalósulhat.

Makkai Sándor halála után és Ravasz Lászlónak a zsinati tagságból történt végleges kizárását követően (1952) a „teljes istentisztelet” és az egész istentiszteleti reform ügye lekerült a Zsinat napirendjéről.²⁶

A kivitelezhetőséget mint technikai kérdést nem tekintve, tisztán teológiai szempontból nézve a „teljes istentisztelet” problematikáját, értékelésképpen megjegyezzük, hogy

1. elgondolkodtató és a tudományos kutatásnak megfelelő a kettős közép-ponttal rendelkező istentisztelet őskeresztyén mintájának érvényesítése;

2. a „teljes istentisztelet” debreceni próbáján a keresztség–igehirdetés–úrvacsora összekapcsolásának struktúrája egyezik Barth istentiszteletről alkotott tételével: „Keresztség és úrvacsora bizonyos mértékig az istentisztelet szükséges – mert egyedül hozzá illő – terét alkotják. Bármilyen történjék is benne, annak a keresztség felől kell jönnie, onnan, hogy Egyház van, hogy Jézus Krisztus egyszer és mindenkorra meghalt és feltámadott érettünk, hogy visszavonhatatlanul a sajátja, az Ő tulajdona vagyunk és semmi másra nem rendeltettünk, mint arra, hogy általa megigazuljunk, megszenteltessünk és dicsőítessünk. És akármi történjék is az istentiszteletben, annak az úrvacsora felé kell haladnia: a felé, hogy az Egyház megmaradjon, a felé, hogy Jézus Krisztus nekünk új részt adjon Istennel egyenlő emberi létében, s hogy ama rendeltetésünk, hogy műve tárgyai legyünk, újra meg újra beteljesedjék. Ami e kezdő- és végpont között történik, Isten kegyelme bizonyítása és hitünk felébresztése, megtisztítása, elősegítése gyanánt, az a templomi istentisztelet.”²⁷

3. A tízparancsolat felolvasása további közeledést jelenthetne a reformátori kor istentiszteletéhez (Kálvinnál a Strassburgi Liturgia tartalmazta).

4. Vajon ez-e a teljes istentisztelet, ha nem társul hozzá folyamatosan és következetesen az élet istentisztelete? Szó szerinti értelemben *teljes istentiszteletnek* csak a mennyei istentisztelet nevezhető.

5. Johannes Dürr figyelmeztet arra, hogy a teljes (Vollgottesdienst) nem állítható szembe a homíliás istentisztelettel (Wortgottesdienst), mintha az utóbbi alacsonyabb rendű volna az előzőnél. A homíliás istentisztelet ilyen leértékelése azt sugallja, hogy abból hiányzik a csúcspont (Höhepunkt), pedig Isten az evangélium prédikálásában ugyanúgy *teljesen* tudja önmagát adni, mint az úrvacsorában.²⁸

²⁶ Ravasz László: *Emlékezéseim*. 359.

²⁷ Barth Károly: *Istenismeret és istentisztelet*. Fordította Maller Kálmán. Bp. é.n. 152–153.

²⁸ „Er kann sich uns in der Predigt des Evangeliums ganz schenken wie im Abendmahl.” Johannes Dürr: „Der reformierte Gottesdienst und die liturgische Erneuerungsbewegung”, *Theologische Studien* 58. Zollikon 1959. 15.